

A FELVILÁGOSODÁS PEDAGÓGIAI ESZMÉI ERDÉLYBEN A XVIII – XIX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Fehér Katalin

ELTE Tanárképző Főiskolai Kar, Neveléstudományi Tanszék

A felvilágosodás, mint egyetemes európai eszmerendszer, társadalmi és politikai okok következtében bizonyos fáziskéséssel jutott el Magyarországra. Erdély sajátos helyzete miatt a felvilágosodás eszméi ott még áttételesebb, még bonyolultabb formában jelentkeztek. Az elmúlt évtizedekben számos kutató foglalkozott a XVIII. századi erdélyi művelődés- és tudománytörténet különleges fejlődési folyamatával (*Benkő*, 1979). Rávilágítottak arra, hogy a felvilágosodás gazdag eszmevilágából mely elvek jutottak el először Erdélybe, és ezek milyen módon, milyen formában nyilatkoztak meg.

A felvilágosodás pedagógiai eszméi is viszonylag korán megjelentek ott. Három szerző pedagógiaelméleti munkáin keresztül szeretném bemutatni, hogy a felvilágosodás pedagógiai elvei milyen módon jelentkeztek a XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedében Erdélyben. A három erdélyi pedagógiai elmélkedő, *Teleki László*, *Hari Péter* és *Cserey Farkas* munkássága része a magyar művelődés- és neveléstörténetnek, de műveiket nem elemezték és értékelték érdemük szerint. A magyar művelődéstörténet számon tartja, de nem ismeri kellően és ezért nem tekinti jelentősnek *Teleki László* (1764–1821) munkásságát.¹

A nemzeti nyelvért, az anyanyelvű tudományosság fejlesztéséért, az akadémiai eszme megvalósulásáért, a magyar nyelvű színjátszásért sokan küzdöttek ebben a korban *Bessenyeitől Széchenyiig*. A nagy nevek, az igazán jelentős művek mellett azonban mégis figyelmet érdemel *Teleki László* három munkája is, amelyekből egységes és haladó művelődéspolitikai koncepció bontakozik ki. A három mű közül kettő nyomtatásban is megjelent, a legkorábbi kéziratban maradt.²

¹ Az alábbi három közlemény foglalkozik csak vele: Voinovich Géza: Idősebb Gróf Teleki László irodalmi munkássága. Irodalomtudományi Közlemények, 1800. 129–167. – Négyesi László: Egy régi magyar kultúrpolitikusról. Magyar Paedagogia, 1901. 595–605. o. – Lukácsi Sándor: Teleki László nevelésügyi reformgondolatai. Köznevelés, 1963. 346. o.

² A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó Esdeklései gr. Teleki Lászlónak. Pest 1806. 296. o. Über die Einrichtung einer Gelehrten-Gesellschaft in Ungarn. Eine unmassgebliche Meinung des Gr. L. Teleki. Pesth, 1810. – Teleki László: A nevelésről MTA Kézirattár, Régi s új írók 4. r. 133 sz.

„Tanácsadás a gyermeknevelés ügyében”

A kézirat általános nevelésméleti, a Buzgó esdeklések és az akadémiai tervezet közoktatási, tudomány- és művelődéspolitikai vonatkozásai kiegészítik egymást.

Thaisz András, *Teleki László* életrajzírója (*Thaisz*, 1823) a Tudományos Gyűjteményben közzétett munkájában említést tesz arról, hogy *Teleki* a nevelésről „tudományos munkát” írt, de magát a művet nem ismeri. A kézirat 1907-ben került elő. A *Teleki* család levéltárának egy része ekkor került az Erdélyi Múzeum tulajdonába. *Kelemen Lajos* az anyag rendezése során bukkant rá a nevelésről szóló munkára, melynek részletes elemzésére és értékelésére még nem került sor.

Imre Sándor 1925-ben a Protestáns Szemlében mindössze egy rövid cikkben emlékezett meg a kézitről (*Imre*, 1925), egy évforduló kapcsán. Ő négy szövegváltozatot ismer. Akkoriban három példány az Erdélyi Múzeum Levéltárában volt, (kettő a *Teleki*, egy a *Wesselényi* család iratai közt), egy pedig az Akadémiai Kézirattárában. Ez a családi könyvtárral együtt 1844-ben kerülhetett oda.

A kézirat keletkezésének körülményei is érdekesek: *Teleki*, fiai majdani nevelőjének, a külföldön tanuló Szabó Andrásnak írta 1796-ban az útmutatást. Az Erdélyben található, *Tanácsadás a gyermeknevelés ügyében* címet viselő kéziratváltozatok tele vannak személyes jellegű utalásokkal.

1809-ben *Wesselényiné Cserei Ilona* tanácsot kért rokonától, *Teleki Lászlótól*, milyen elvek szerint neveltesse fiát, az akkor 13 éves *Wesselényi Miklóst*. *Teleki* elküldte a Tanácsadás módosított változatát. (Ez található a *Wesselényi* család iratai között.) „Ami a planumot illeti – írja *Cserei Ilonának* – én jobbat nem küldhetek a magam meggyőződése szerint annál, amely szerint a magam tulajdon fiú gyermekeimet neveltem. Most azt leíratom, kivéven azon részét amely egyedül a magam gyermekeire alkalmazható, ahelyett pedig az alkalmazást a Nagyságod egyetlen egyére teszem meg.” (*Imre*, 1925. 606. o.)

Az Akadémián található kézirat „A nevelésről” címet viseli.³ A 8 ív terjedelmű elméleti jellegű, rendszeres nevelés- és oktatásmélet magyar nyelven, melyet szerzője kiadásra szánt. Ennek bizonyítéka a következő néhány sor a bevezetésből: „De nem fog talán más is engem megítélni, hogy munkától üres óráimat ezen igen nemes tudománynak megírásával töltvén, az erről való gondolataimat Anyai nyelven ezen rövid munkátskámiban Hazám fiai jobb részeknek ítélete alá botsátom.” (*Teleki*, 1796. 4. o.)

Hogy a kézirat végül is miért nem jelent meg nyomtatásban, nem tudjuk, okát csak találgatni lehet. Elég ha az 1793-as cenzúratörvényt kiegészítő 1796. május 6-i dekrétumra gondolunk, az egyre szigorúbbá váló közlési feltételekre, vagy egyszerűen arra, hogy *Teleki* 1796-ban írta a művet, egy évvel a magyar jakobinus mozgalom bukása után. A bevezetésben *Teleki* beszél a pedagógiának – mint önálló tudománynak – rendkívüli szükségességéről és hasznáról:

„A mai megvilágosodott emberi korban minden egyéb tudományok a pallérozásnak legfőbb pontjára fel vitettek, és az emberi nemzetet annyira szerentséltető tudomány azaz

³ A kézirat nagy része *Teleki László* kézírása.

a nevelésnek mestersége annyira el van hagyva, hogy vagy igen kevesen írtak róla, vagy akik írtak is, azok is csak ímmel-, ámmal és nem fundamentumosan dolgozták ki ezen nevezetes tárgyat.” (Teleki, 1796. 5. o.)

Fájlalja, hogy „a magyar nemzetnél oly kevés betse vagyon ezen tudománynak.” Teleki célja nem pusztán magyar nyelvű, hanem egy eredeti magyar nevelés-és oktatásméлет megírása volt: „Minekelőtte pedig azon munkához fogtam volna, elolvastam nagy részét azon Német és Frantzia könyveknek amelyek a nevelésről szólnak, de kéntelen vagyok megvallani, hogy azok közül egy se tett nekem eleget, és ezért úgyis gondoltam el magamban, hogy ezen munkámban a magam gondolatját kövessem... Ez nem fordítás, hanem Anyai nyelvemen originális munka.” (Teleki, 1796. 7. o.)

Rendszert próbált alkotni:

„A nevelés mestersége még eddig Systhemaba nem hozatott, ezért bajos systematice rolla írni... Megpróbálok, hátha Systhema alá tudnám hozni (Teleki, 1796. 9. o.)”

Teleki általános elvnek tartja, hogy a tanulási lehetőséget minden gyermek számára biztosítani kell, tekintet nélkül társadalmi helyzetére, vagyoni állapotára, vallására. Állami kézben levő szabályozott iskolarendszert kíván, és az oktatás magyar nyelvűségét. Az elemi ismeretek mellett az iskolának a jövődő pályára is fel kell készítenie a gyermeket. Ez egyben az iskolázás időtartamának meghosszabbodását is jelenti. A „gazdanevelés” a „mesterember nevelés” a „kereskedő nevelés” a „provinciális (hivatalnok) nevelés” a „katona nevelés” és a „papi nevelés” különböző iskolatípusokban folya, speciális program szerint.

A nevelés célja, hogy a „Hazának és a közönséges polgári társaságnak” hasznos tagjává váljon a gyermek. Egyéni boldogságát találja meg a társadalom érdekében kifejtett közhasznú tevékenységben.” A szerző felosztása szerint a nevelés három fő területe a következő: Educatio Physica, Educatio Moralis, Scientifica Educatio. A három terület, a testi, az erkölcsi és értelmi nevelés „szorosán egybe van kötve egymással... úgy, ha akármelyik ezek közül negligáltatik, az egész nevelésben a nevezetes fogyatkozás kitetszik.” (Teleki, 1796 10. o.) Megjegyzi, hogy „a mi Haza-béli iskoláinkban nagy fogyatkozás, hogy csak az utolsót tartjuk a Nevelés objektumának, a másik kettő pedig egészen negligálva vagyon.” (Teleki, 1796. 16. o.)

A továbbiakban Teleki részletesen ír a testi és erkölcsi nevelés elveiről. Nézetei Locke hatását mutatják, akinek műve nemcsak eredetiben, hanem német és francia fordításban is megvolt apja könyvtárában. A magyar változat, melyet Székely Ádám fordított és adott ki 1771-ben, szintén megtalálható Teleki József könyvei között. A kézirat legterjedelmesebb része az értelmi nevelés kérdéseinek rendszeres kifejtése.

Míg Locke az értelmi nevelést az erkölcsi nevelés eszközének tekinti, Teleki helyesen ismerte fel, hogy a kettő egymással összefüggő, de mégis önálló területe a nevelésnek. Az értelmi nevelés legfontosabb elve a fokozatosság. A gyermek rendszeres oktatása öthat éves korban kezdődjön. Ekkor már minden gyermek jól beszél az anyanyelvén. Ez feltétele az olvasás és az írás elsajátításának. Miután a gyermek anyanyelvén már jól ír és olvas, gondot kell fordítani az „értelemmel való olvasás és írás” képességének kialakítására.

Ezután kezdődhet az élő nyelvek tanulása. A nyelvtanulás elengedhetetlen feltétele az anyanyelv „fundamentumos” ismerete. *Teleki* itt megjegyzi: „Én a magam Nemzetit tiszteltem, nemzeti nyelvét betsülöm, de mégis távoll vagyok attól, hogy magyar embernek idegen nyelveket nem helyes tudni.” (*Teleki*, 1796. 65. o.) Újszerű az a felfogása, hogy a gyermeknek érteni és beszélni kell a környezetében élő népek nyelvét. A magyar gyermeknek a román és a szlovák nyelvet, tudományos pályára készülőknek tökéletesen kell beszélni és írni németül, angolul, franciául. A „megholt” nyelvek ismerete is lényeges, „de csak a magasabb képzettséget igénylő pályákra készülőknek (*Teleki*, 1796. 67. o.).

Érdekes, bár vitatható *Telekinék* az a nézete, hogy csak a nyelvek elsajátítása után, tíz-tizenegy éves kor körül kell elkezdni a tudományok tanulását. A következő tudományokat kell oktatni: „historia, mathesis, metaphisica, phisica, statistica, politica, asthetica, medicina, theologia és a testi gyakorlások tudománya”. A tárgyak tartalmára, a „mit tanítsunk” kérdésére nem tér ki, az oktatás módszereit azonban részletesen tárgyalja a „A Tanításnak és tanulásnak Módjáról” című fejezetben. Érdemes kiemelni az önálló ismeretszerzésre nevelés elvét. Ezt *Teleki* „magától való tanulásnak” nevezi. Ezen a területen elsőrendű feladat mai szóhasználattal élve, az „olvasóvá nevelés”. Az olvasást „a gyermek ne tartsa munkának, hanem gyönyörűségnek. Az olvasáshoz való hajlandóságot ha már így megvan, igen könnyű nem csak fenntartani, hanem napról-napra tovább is vinni.” (*Teleki*, 1796. 68. o.)

Az olvasásnak nem pusztán az értelmi, hanem az érzelmi nevelésben is szerepe lehet. Ezt a gondolatot *Teleki* így fogalmazza meg: „Vannak olyan románok, amelyek nem csak az értelmet, hanem a szívet is fejlesztik.” Azt vallja, hogy a gyermeket semmiféle olvasmánytól, még a „vallásellenes” könyvektől sem szabad eltiltani. Az olvasás engedélyezése és megvonása a jutalmazás és büntetés eszköze lehet.

A későbbiekben a pedagógus személyiségére vonatkozó gondolatait a „Nevellőnek tökéletességéről” cím alatt írja le, majd a mű utolsó részében pontokba szedve mégegyszer összefoglalja a nevelésről vallott felfogását.

Ha értékelni próbáljuk a művet, legfőbb erényeként a rendszerességet emelhetjük ki. *Teleki* áttekintette a nevelés elméletének minden területét, munkáját logikusan, világosan építette fel; a kézirat tartalmaz néhány valóban eredeti gondolatot és új összefüggéseket tár fel. Az 1796-ig publikált magyar nyelvű neveléstudományi művek közül, tartalmát és stílusát tekintve, egyaránt kiemelkedett; kár, hogy nem jelent meg.

Hari Péter „Systemá”-ja

Az erdélyi nevelésügy egyik méltatlanul mellőzött kiemelkedő egyénisége *Hari Péter*,⁴ akinek 1802-ben megjelent műve neveléseméleti irodalmunk jelentős alkotása. A mű a következő cím alatt jelent meg Kolozsváron:

„A szigethi h. vallástételt tartók főiskolájának tanításbeli systemája. A tanuló s tanító ifjúság könnyebbítésére s vezéreltetésére. Kiadta *Hari Péter* mint a nevezett iskola rektora, egyik professora, s a nevelésnek egyik igazgatója.⁵ Kolozsvárott. Nyomt. a ref. koll. bet. 1802. 4 r. Es.”

A kötetet *Hari Péter*, mint a máramarosszigeti református kollégium igazgatója tette közzé, miután átszervezte és újjáalakította az iskola szervezeti kereteit és a tanítás tartalmi, módszertani struktúráját. *Hari* szerint a nevelés célja a humanitás. Az embernek arra kell törekednie, hogy emberséges legyen. Ezt úgy érheti el, hogy mind erkölcsileg, mind értelmileg kiműveli magát, s így is viselkedik.

Az erkölcsi nevelést illetően *Hari* az Isten tiszteletét s az emberek szeretetét és tiszteletét tűzte ki célul. Ami pedig a fenytéket illeti, erre vonatkozólag azt mondja, hogy „mentől inkább kimíveltetik a szív és értelem, annál kevesebb szükség lesz a fenytékre, de mivel egészen elkerülni nem lehet, olyan legyen az, hogy a testnek ne ártson s a szívnek használjon.” (*Hari*, 1802. 11. o.) Aki pedig a fenytéket használja, úgy használja azt, „hogy a fenytéket kapó mindörökké helyben hagyhassa, mihelyt a megértésre jut;” s az indulat megszűnik. Ne sértse továbbá a fenyték a becsületérzést sem, s a fenytőt vezesse a tiszta emberszeretet. „A büntetésnek s a jutalomnak célja egyedül a megjobbulás. Vigyázni kell, hogy az ifjú ne szokják jutalomért vagy dicséretért teljesíteni kötelességét. A verést el kell távoztatni.” A fenytékben meg kell különböztetni „a tanulásért valót, az erkölcsért valótól; ebben keményebbnek, abban engedelmesebbnek kell lenni; sőt a tanulás dolgában nem is kell fenytíteni senkit, kivéven az intést; ha csak ki nem jó, hogy valaki korhelysége, s engedtlensége miatt nem tanul. Ekkor meg kell büntetni a korhelységet.” (*Hari*, 1802. 28. o.)

Hari az erkölcsi nevelést tartja a legfontosabbnak, azt mondja, hogy „a ki ebben sokat csinál, a tudományos neveléssel is sokkal jobban halad.” (*Hari*, 1802. 31. o.)

A vallásos nevelésről nincs különösebben szó a *Hari* rendszerében. Nála inkább a vallásos érzés a fontos, nem pedig a vallás tételes ismerete.

Az értelmi nevelésnél szerinte az a fő, hogy az elme „minden tehetségei lassankint s erőltetés nélkül fejlődjenek.” Egyik tehetséget azonban a másik hátrányára vagy a test kárára fejleszteni nem szabad. Legfontosabb az ítélő tehetség. „Ezért a gyermek először is anyai nyelvén tanuljon, azaz ismerkedjék meg anyai nyelvén a tudományok főbb vonásaival s így ha tovább nem tanul is, mégis hasznos és okos ember lehet; könnyebben, unalom nélkül tanul, mert érti a mit tanul; s később is értelmesebb ember lesz s a dolgokra s egyes jelenségekre jobban fog figyelmezni azok felett itélni.” (*Hari*, 1802. 36. o.)

⁴ Hari Péter pedagógiai munkásságáról ír Kiss Áron: Bethleni Hari Péter nevelési elvei. Magyar Paedagogiai Szemle, 1881. 113–116. o.

⁵ Hari Péter: A szigethi h. vallástételt tartók főiskolájának tanításbeli Systemája. Kolozsvár, 1802.

Az értelmetlen tanulás ellen talán éppen annyit küzd, mint a pusztán kézikönyvekből való tanulás ellen. „A kincses tárba kulccsal kell bemenni, de a kulcs nem kincstár: így van a könyvekkel is. A természetet és a dolgot magát kell tanulni, ennek kulcsai a tudományok; melyeknek ismét magyarázóit a jó könyvek (*Hari*, 1802. 40. o.)”

A „regulák” ne elül járjanak, – mondja *Hari* –, hanem a példák után, és nem abból kell az ifjú előmenetelét megítélni, hogy a „regulákat” mint tudja, hanem mit olvasott már s miképpen tudja olvasmányjaiban a szépségeket felfedezni.” (*Hari*, 1802. 44. o.) Ezért a fiatalabb tanulókat igyekszik az olvasásra rászoktatni.

Első dolog azonban, hogy az ifjaknak izlésük legyen. Erre sohasem törekedhetnek a tanítók elég korán. „Már a magyar klasszisban meg lehet azt kezdeni, sőt meg is kell. Csak jól megjegyezve, hogy jobb keveset jól, mint sokat rosszul.” (*Hari*, 1802. 46. o.)

A tanulás módszereinek megválasztásakor a következőkre kell ügyelnie a tanítónak. „Az erőltetés a tanulással nem szenvedhető. Szerettesd meg a gyermekkel a tanulást, ha akarod, hogy jól elé menjen: ez is pedig éppen az által érődik el, ha értelemmel tanul; mert minden nap előmentét önnön maga érezvén szükségképpen abból gyönyörűséget vészen (*Hari*, 1802. 59. o.)” „Mérd meg a tehetségeit s hogy mit birhat-el; és soha ereje felett semmit tőle ne kívánj.” (*Hari*, 1802. 59. o.)

A gyermekek s ifjak olvasmányaiul a következő magyar könyveket ajánlja *Hari*: *Csepcsányi* Hasznos Mulatságai, *Teleki József* versei, *Gvadányi* és *Budai Ézsaiás* Históriaja, *Péceli* Henriása és meséi, *Hatvani István* meséi, *Salzmann* Okosdi Sebestyénje, *Campe*: Amerika feltalálása.

Az esztétikai nevelés eszköze a szépírás és a zene tanítása, mely utóbbinak a célja szerinte az erkölcsök szelídülése. És van még egy eszköze az esztétikai neveléshez és ez a házi-ipar. *Hari* szerint rajzolás, festés, faragás, metszés, esztergályozás, hasznos dolgok „melyet, a ki tud, annak különösebb megkülönböztetése leszen.” (*Hari*, 1802. 61. o.)

A testi neveléssel kapcsolatos elvei a következők: „A Test a Léleknek eszköze, mellyel mind magának tapasztalást nyújt; mind pedig munkálkodik: erre nézve a Testnek egészséges lételére igen nagyon kell figyelmeznem. Szükség van erre nézve a tanítást úgy mérsékelni, hogy az elme nagyon ne fáradjon; mellyet nagyon segít a tárgyoknak okos tserélgetése: szükség néha nyugalomra, vagy játékra, vagy tisztességes testgyakorlásra időt engedni; sőt a Tanító okosan kormányozza is ezeket.” (*Hari*, 1802. 30. o.)

Éppen ezért tehát különös gondot fordít a test épségére. Gondol a játékra, s a testgyakorlásra, utasításul adva a tanítónak, hogy a gyermek játékaiba ne avatkozzék. De az értelmi erők túlfeszítésétől is óv. Szerinte ez káros az egészségre, úgy kell tehát azt mérsékelni, hogy az elme el ne fáradjon, melyet nagyon elősegít a tárgyak okos cserélgetése.

A könyv második része az osztályok tananyagát és az ott használt tankönyvek leírását tartalmazza. A műben lefektetett nevelés- és oktatásméleti elvek korszerű ismereteket nyújtottak azoknak a tanulóknak, akik a máramarosszigeti kollégium elvégzése után lelkészi vagy tanítói pályára mentek.

Cserey Farkas Neveléstana

Ifjabb *Cserey Farkasnak* 1806-ban, Nagyváradon jelent meg „A falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés” című könyve. A mű – mint könyvészeti ritkaság – önmagában is figyelmet érdemel⁶, de nevelésfilozófiai tartalma miatt is fontos dokumentuma a 19. század első évtizedének. Akkor értékelhetjük igazán e munka felvilágosult szellemű reformjavaslatait, ha arra gondolunk, hogy alig néhány évvel a jakobinus mozgalom elfojtása után íródott, olyan időszakban, amikor a francia felvilágosodás íróit még emlegetni sem igen lehetett. *Cserey* a „közrendű ember megvilágosítására” irányuló eszméinek fejtegetése közben gyakran hivatkozik *Voltaire*-re, *Rousseau*-ra. A „megvilágosítás” egyetlen módját az oktatásügy reformjában látja. Minden állampolgárra kiterjedő rendszeres, tartalmában és módszereiben korszerű, anyanyelvű oktatást követel.

Cserey könyvének első fele a felvilágosodás eszmerendszeréből kiinduló nevelésfilozófiai fejtegetés. A szerző meggyőződése az, hogy kora társadalmi visszasságai a tudatlanságból erednek. Egy igazságos társadalom csak a nép felvilágosítása, szellemi felemelkedése után jöhet létre. Mint a felvilágosult gondolkodók általában, *Cserey* is hisz a nevelés erejében. „...azon tehetségeket, mellyekkel a' természetől fel van ruháztatva az Ember, igyekezet, és gyakorlás által kell nemesíteni, mert ezek nélkül az olly ember, ki születésétől fogva tsupán a' természetre bizattatik, e' világon a' legdurvább, legügyetlenebb alkotmányra lészen. Ezen tetemes rosznak el hárítása, az, Embernek pedig valóságos formálására, tsupán egy a' valóságos eszköz, és ezen eszköz, a Nevelés” (*Cserey*, 1806. 11. o.)

Cserey 1806-ban, egy évtizeddel a magyar jakobinus mozgalom bukása után a kemény szankciók és a szigorú cenzúra viszonyok idején nem győzi hangsúlyozni: „...a Köz rendű embernek Megvilágosítása elkerülhetetlenül szükséges legyen, és hogy ezen Megvilágosítás éppen nem ollyan veszedelmes, a' mijennek lenni, az Emberi betset érdeme szeerént nem ismerők állíttják.” (*Cserey*, 1806. 12. o.)

Fontosnak tartja azt, hogy az „igaz megvilágosodást” megkülönböztesse a „hamis” vagy az ő szóhasználata szerint a „tsalfa” megvilágosodástól. Az igaz megvilágosodást a következőképpen definiálja: „...az ő Hazafiúi Társasági életbeli minéműsége, a' Polgári szorgalmatosság, és annak sok ágú részei, a' Nevelés, Vallás, és Erkölsőknek helyes Mívelése, egy átaljába véve mind az, a' mi az Embert jobbá, és boldogabbá teszi, a' mi új Világot ad, a' jónak kellemetes reménységét terjeszti előnkbe, mind ezek egy szóval: Igaz Megvilágosodásnak neveztetnek.” (*Cserey*, 1806. 13. o.)

Kifejti, hogy a „megvilágosodás” az egész emberiség javát szolgálja. Nem csak egyes csoportoknak jó, hanem mindenkinek. Az igaz megvilágosodás, mely lehetővé teszi azt, hogy nemcsak keveseknek, hanem mindenkinek egyenlően jusson a kultúra és a tudomány áldásaiból, ez az egyetlen eszköz arra, hogy a népek felemelkedhessenek és

⁶ Cserey Farkas: A falusi nevelésnek módgyáról való Vélekedés. Nagyvárad 1806. 90. A könyv nagyobb könyvtárainkban sem igen található. Az általunk használt példány a Tiszáninneri Református Egyházkerület Sárospataki Nagykönyvtárából való: oda 1807-ben került, miként ezt „A S.Pataki Anya iskola könyve 1807.” bejegyzés bizonyítja.

gazdaságilag is előbbre jussanak. Felsorolja a francia, angol, német felvilágosult filozófusok és írók neveit. Megemlíti *Montesquieu*, *Voltaire*, *Rousseau*, *Mirabeau*, *Diderot*, *Locke*, *Addison*, *Pope*, és *Hume* nevét.

Az uralkodók közül pozitív példának állítja *II. József*, *Katalin* reformjait. Ismeri az amerikai eseményeket is:

„*Franklin*, *Washington* és az Északi ujjitások melly, nagy részbe segítették a Megvilágosítást, esméretes a' figyelmező elme előtt. És így az Emberi elmének szorgalmatos mívei, és ezen mívek gyarapodására, a' Bölts uralkodóknak hathatós segítése, közbenvetése, és pártfogása által gyarapodott, és gyarapodik az igaz Megvilágosodás (*Cserey*, 1806. 16. o.)” Az az uralkodó, aki szívén viseli a nép oktatását, művelését, sokat tesz a maga országáért, hiszen a felvilágosult elmék látják a haladás útját és afelé haladnak. *Cserey* azt is megállapítja, hogy:

„Ditső Öseink annyira el voltak merülve a fegyverkezésbe, hogy a' Nemzeti boldogság főbb részének a' Köz rendű ember nevelésének illő karba való helyhez-tetéséről igen keveset gondoskodtak.” (*Cserey*, 1806. 24. o.)

Ha eljutunk odáig, hogy belátjuk a nép felvilágosításának szükségességét, belátható, hogy az iskolákat kell fejleszteni. Felteszi a kérdést, hogy hol vannak azok az eszközök, melyeknek segítségével Magyarországon javítani lehet a nép iskoláinak állapotán.

A falusi népiskolák ügyét maguknak a földesuraknak kellene kezükbe venniük. Ennek okai a következők: „A' földművelő embernek boldogságával úgy egybe vagyon a' miénk kaptsolva, hogy egy más nélkül, a' valóságos boldogságot, tsupán egyik részre hajlani, képtelen dolog volna tsak képzelné is. A ki tehát ezen igasság megesmerésére reá kap, könnyen általl láttya, hogy minden Földes Urnak kezébe, hatalmába vagynak az eszközök, és módok, a' falusi Oskoláknak jó tzélra vezető Nevelésre intézett alkalmaztatások. Ritka helyly az a' Magyar Hellységekben, a' hol falusi Oskolák ma is nem volnának, nem lehetne é tehát azokat a' Birtokosnak, vagy a' hol többen bírnak a' Birtok soknak jobb karba helyhez-tetni, a' mint most vagynak, azokban nem tsupán a'szokás, hanem a' világosodás által pallérozottabb izelítésnek útasítása szerént való nevelést felállítani.” (*Cserey*, 1806. 29. o.)

A földesuraknak a saját érdekük is az, hogy birtokukon értelmesebb, világosabb fejű emberek éljenek. Emiatt kell az iskolákat fejleszteniük a következő elvek és módszerek szerint: Mindenekelőtt az iskolaépületet kell megépíttetni. Milyen legyen az iskola és környéke? – teszi fel a kérdést *Cserey*. Véleménye az, hogy a földesúr minden egyes – birtokán lévő – községben építtessen iskolát. Fontosnak tartja, hogy az iskola „jó, alkalmas, egészséges helyen” épüljön és az „Oskola Ház, a' hol kitelik kőből legyen.” „Jó, ha ezen Oskola Házhoz közel szomszédság nem lészen, hogy lárma, zaklatás által az Iffjúság figyelmetessége ne háborgattasson.” „Az Épületnek légyen egy kis udvara, és pedig úgy alkalmaztatva, hogy az ablakok ne az úttzára, hanem ezen udvarra nyíljanak, hogy így alkalmatosságok ne légyen a' gyermekeknek, az úttzára-való tekingetés által figyelmeket el veszteni.” (*Cserey*, 1806. 30. o.)

„Lehet az Oskola Mesternek kertye, a' maga élelmére szükséges zöldségek termesztésére is ugyan, de azért is, hogy ha ő alkalmas lészen a' Gazdasági kert minémúségeit magyarázni, itt ha szinte kitsibe is, még is világos példákkal meg-

erőssítse állításait. Egyéb eránt valamint a' Ház belül, úgy annak tájéka is tiszta, tsinos rendbe tartasson.”

Érdekes a *Cserey* által leírt iskolaépületre vonatkozó elképzeléseket összevetni egy 1789-ből származó népiskola ellenőri útmutatóval.⁷ Eszerint, az „újonnan építendő iskolákat kellemes térségen, nem víz mellett vagy homályos helyen, hanem egészséges, jó levegőjű helyen és lehetőleg a község közepén kell létesíteni. A tanterem 100 tanuló részére 16 négyszögöl legyen kellő világítással és kemencével ellátva”. A két elképzelés nagyjából egybevág, de *Cserey* javaslatai egy kicsit többet kívánnak. Így van ez az Oskola Mesterről szóló fejezetben leírtakkal is, ahol a szerző a tanítók kívánatos tulajdonságait írja le.

A népiskolákba tanító „Oskolamesterek” előképzettsége, rendkívül különböző volt. A 18. század végén sok olyan népiskolai tanító akadt, aki maga is csak a helybéli népiskolát végezte el, és ugyanott lett előbb segédtanító, majd tanító. A népiskolák tanítóinak másik része különféle szintű latin iskolai tanulmányok után került „oskolamesteri” székbe, vagyis a poétikai, vagy retorikai osztály befejezése után. Nagy számban voltak aztán olyanok is, akik a gimnáziumra épülő akadémia egy vagy két évfolyamát végezték el. Tehát 15–17 éves ifjak is kezdhettek tanítani.

A tanításra való alkalmasság egyetlen kritériuma az oktató tananyag alapos ismerete, emellett pedig erkölcsös magatartás és életmód volt. Nevelélméleti vagy didaktikai – metodikai ismereteket, előképzettséget nem vártak el az oktatóktól. Ilyen körülmények között sok tanításra alkalmatlan egyén került a katedrákra. *Cserey* jól ismerte ezeket az állapotokat. Elkeseredetten írja:

„Nintsen Hazánkba semmi ollyas tanítás módgya, melly szerént ezen Hivatalra alkalmas Emberek neveltetnének, már pedig hogy ha a' Falusi Nevelést jó karba akarjuk hejhezteni, szükség volna jó Mesterekre szert tenni.” (*Cserey*, 1806. 31. o.)

A szerző szerint ne a falu lakossága és ne is a helybéli pap döntsön a tanító személye ügyében, mint ez akkoriban szokásos volt, hanem a földesúr. Hogy mi módon történjék a falusi tanító kiválasztása, arra vonatkozóan *Cserey* nagyon jól használható gyakorlati tanácsokat ad: A tanítójelölt előírt „Tudomány próbát tegyen, magának az úrnak jelenlétében, azután a' Tanítók hiteles bizonyító levelet adgyanak, hogy tanulásába szorgalmatos, társalkodásába szelíd, erköltseiben józan magaviseletű volt. Ha ezen tulajdonságokkal bír, jó ízlésű és maga is a' Tudományi dolgokban jártas Ur rá viheti, hogy az a még jobb móddal készülhetnek Tanítók, a tanítandó dolgokról szóló könyvek segítségével folytathattya az oktatást.” (*Cserey*, 1806. 41. o.)

Tehát *Cserey* fontosnak tartotta, hogy nem pusztán szakmailag, hanem pedagógiailag is jól képzett tanítók tanítsanak a falusi iskolákban. Ha máshonnan nem, hát szakkönyvekből szerezzék meg az erre vonatkozó ismereteket.

A szerző gondol a tanítók szakszerű képzésére is, amely a jövő feladata. Célként jelöli meg egy önálló tanítóképző létrehozását – hogy egy „olly Nevelő Házat állítsanak fel, mellybe tsupán Falusi Mesterek neveltessenek és taníttassanak”.

⁷ OL../1687. Canonica visitatio jegyzőkönyv/1789.

A tanító csak a tanítással neveléssel foglalkozzon, vallja *Cserey*: „hogy Kántor vagy egyéb Egyházi foglalatossága is legyen, éppen nem jó”. Ezt lényeges volt leszögezni, mert évszázadokon keresztül a tanító volt a templom kántora is.

Haladónak számít a szerzőnek az az álláspontja, hogy a tanítónak legyen „élete folytatására kész pénz fizetése”, és pedig azért, mert „a mezei gazdaság folytatásával ne feccsélje idejét”.

Amíg ez nem lehetséges, azt ajánlja, hogy „a' Kolosvári Academiába lehetne egy olly Professori széket fel állítani, mellyből Falusi Mesterek taníttatának”, vagyis jónak tartaná egy pedagógusképző intézet felállítását az akadémián belül. Ez a nagyon is haladó elképzelés csak több mint fél évszázad múlva valósult meg.

A tanítók megfelelő képzése mellett fontosnak tartja a szerző az iskolamesterek munkakörének szabályozását, és megfelelő díjazásukat. *Cserey* véleménye szerint a gyermek nyolc éves korától kezdve járjon iskolába, és tanuljon ott tizenhárom éves koráig. Ezt *Cserey* minden gyermekre nézve kötelezőnek tartja, és kijelenti, hogy az iskola a szülők számára legyen ingyenes, az iskola fenntartási költségei és a tanító fizetése a földesúr feladata.

Cserey részletesen ír a tanítandó tananyagról, a tantárgyakról és az oktatás módszereiről. Szerinte a „Nevelésre és Tanulásra egyben gyűlt ártatlan sereg, osztottasson két Classisokra. Az első Classisba tanuljon 8. Esztendő korától fogva 10-ig, és pedig következőket:

1. A' Vallás kezdetét
2. Az Erkölti Tudománynak az idejéhez szabott hasznos állításait.
3. Olvasás, Irást.
4. A' Számvetésnek, két első Nemeit, és Subtractióit.

Tíz esztendő korán fejül lépjék a' második Classisba, és ott tanulja:

1. A' Vallást.
2. Az Erkölti Tudományt.
3. Gyakoroltassék az Irásban.
4. A' Számvetést egészen.
5. A' Föld leírását.
6. Természet Tudományát.
7. Természet Históriáját.
8. Gazdasági Tudományt (*Cserey*, 1806. 84. o.)”

Miután részletesen elemzi minden tárgy tartalmát és a követendő módszereket, az utolsó fejezetben rátér egy általa is rendkívül fontosnak tartott kérdésre, az egészségnevelésre. Kifejti, hogy hazánkban ezzel a kérdéssel nem törődnek kellőképpen, pedig a felvilágosító munka nagyon fontos, és ezt gyermekkorban kell kezdeni.

A tanító beszéljen a gyermekeknek a babona káros voltáról, és arról, hogy a betegségeket egyrészt helyes életmóddal, tisztasággal el lehet kerülni, másrészt szakemberek, orvosok tudják is gyógyítani őket.

Cserey kitér a jutalmazás és büntetés problémáira is: „... az az Iffju, a'ki magát mind tanulásával, mind józan erköltseivel, szelíd maga viseletével különösen megkülönböztette, téttesen legelsőnek, a' többi kövesse érdem szerént. Ezen legelső kapjon Földes Urától minden Esztendőben egyik Tudományi Próbatételkor sorsához alkalmaztatott

Jutalmat, és ezen Jutalomnak kiosztása légyen mindenkor valami olly Innepi Czérémonival, hogy ez által a' Jutalmat nyertnek, érdemlett megkülömböztetése kitéssék, és az által, a' többieknek és hathatós ösztön adattasson, a' tanulásra, és jó magok viseletekre.” (Cseresy, 1806. 87. o.)

Szót emel a testi fenyítés ellen: „...oskolákba járó Ifjútság tehát a' mennyire lehet, kíméltesen a' testi büntetésektől, ütésektől, pofoztatásoktól, mert evvel nem csak hogy egészsége nagyon romlik, de nékie is szokik a' verésnek annyira, hogy azután mindent csak veréssel tsináljon.

A' kit betsüllettel, jutalmokkal, a' jónak követésére reá nem lehet venni, vagy a' kivel megpróbáltatik, hogy betsüllet ne adasson nékie, megmutattatik, hogy a' jutalomra érdemtelen, és így nagy megaláztatás tárgyára tétetvén, meg nem jobbul, ezen sikertelen marad a' testi büntetés is.” (Cseresy, 1806. 88. o.)

A tanító (és a szülő is) törekedjen arra, hogy a hibázó gyermeket egyéb módszerekkel bírja rá a helyes viselkedésre, ne alkalmazzon testi fenyítést. Cseresy ír a nyilvános próbatételekről, ezek fontosságáról is, majd a következő gondolatokkal fejezi be a falusi nevelésről szóló művét: „Jónak vélem t.i. hogy a' Felséges Királyi Fő Kormányzó Tanács méltóztatnék az illetén Falusi Oskolákra való fő gondoskodást magára vállalni, azoknak felállítása gyarapodása módgya, minden fertály Esztendőbe a' Földes Urak által küldetne fel, úgy szinte a' melly Tanítók szorgalmatos igyekezetekkel, és egy átaljába megkülömböztetett magaviseletével díszeskednek, azoknak nevei adassanak fel a' Földes Ur által, a' Felséges Királyi Fő Kormányzó Szék pedig méltóztatson módot találni az illetén jó igyekezeteket ösztönző Jutalmokkal serkenteni. Így lesz, hogy az igaz Megvilágosodásnak Sugári Hazánk Egén fel tetzvén, fundamentumát vettyük azon Nemzeti Boldogságnak, melynek édes gyümöltsi Maradékinkat ketsegetvén, nekünk, kik annak eszközlői voltunk, áldani betsülni fogják, a' töllök méltó Tiszteletünkre emeltetett Emlékezett Oszlopok alatt nyugvó Hamvainkat.” (Cseresy, 1906. 90. o.)

A három erdélyi pedagógiai elmélkedő, Teleki, Hari és Cseresy művei bizonyítják, hogy a szerzők jól ismerték az európai felvilágosodás pedagógiai eszméit, és írásaikkal az volt céljuk, hogy ezeket ismertessék és népszerűsítsék.

Irodalom

Benkő Samu (1979): A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben. In: Benkő Samu: Haladás és megmaradás. Budapest, 1979. 155–176.

Cseresy Farkas (1806): A falusi nevelésnek módgyáról való Vélekedés. Nagyvárad.

Hari Péter (1802): A szigethi h. vallástételt tartók főoskolájának tanításbeli Systemája. Kolozsvár.

Imre Sándor (1925): Gróf Teleki László Tanácsadása nevelésről. Protestáns Szemle 1925. 603–608.

Thaisz András (1823): Gróf Széki Teleki László életírása. Tudományos Gyűjtemény 1823. I. 89–95.

Fehér Katalin

ABSTRACT

KATALIN FEHÉR: EDUCATIONAL THEORY IN TRANSYLVANIA AT THE TURN OF THE 18TH AND THE 19TH CENTURY

The ideas of the European Enlightenment appeared in the sphere of educational theory in Hungary and in Transylvania too, at the end of the 18th and early in the 19th century.

The author in her study gives an analysis of three outstanding works of educational theory from this period. The first is László Teleki's work, which was written in 1796. Its title is: "About the Education". It was not published on account of the rigorous censorship, it is a manuscript. It is based on Locke's and Rousseau's works, and it is about the educational principles of the children of aristocracy. The second work was published in 1802. Peter Hari, the headmaster of the secondary school of a small transylvanian town, Máramarossziget, summarized his principles about education in it. Hari's work is very important, because his progressive principles were realized in his school. The third work was published in 1806, in Nagyvárád, and its author is Farkas Cserey. The title of it is: „The Methods of Education in the Villages”. The first part of the work is entirely philosophical, and is based on Voltaire's, Rousseau's and Hume's philosophy. In the second part of his work Cserey describes the backwardness of educational theory and practice in Transylvania, and summarizes his progressive and valuable proposals.

MAGYAR PEDAGÓGIA **93**. Number 3–4. 149–160. (1993)

Levelezési cím / Address for correspondence: Fehér Katalin, ELTE Tanárképző Főiskolai Kar, Neveléstudományi Tanszék, H-1075 Budapest. Kazinczy u. 23-27.